

և նորա ընթերցողների թիւը բողոքացնելու՝ նա կտանայ նաեւ իրեն փոյել ընդհանրական բնաւորութիւնը և կգտնայ մտաշելի ու սիրելի Մայր Աթոռի բոլոր զաւակների համար: Այդ զիտակցութեամբ մենք զիմում ենք կրկին Մայր Աթոռի բոլոր հարազատներին՝ չխնայել իրենց ձեռքնառնութիւնը՝ նորա բարգաւաճման և ծաւալման նպատակու: Նորա էջերը բաց են անխորհրդելի առաջ: որոնք միայն «տպրանք ստպացնել» կամ անուն վաստակել չեն կամենում: այլ օգտակար լինելու ցանկութեամբ են գրիչ ձեռք առնում: Նորա համակրողների և ոչ պարտադիր բաժանորդների տարեցտարի բազմանալը խրախուսում է մեզ՝ յոյսերով փակել անցեալ թուականը և կրկին ապառնում եռանդով նորն սկսել:

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՌ.

Հսկա. 25. Դիւտ Խաչի տօնի օրը: Նորին Ս. Օծութիւնը պաշաճաւոր հանգիստով խառն բազմութեան ներկայութեամբ, կախկոպոսական աստիճանի շնորհը բաշխեց Բարձր. Տ. Յակովբ-Աշոտ Տ. վարդապետ Փափաղեանին: Դէորդ Տ. վարդ. Իւթուճեանին: Եովհաննէս վարդ. Շիրակունուն և Եղիշէ Տ. վարդ. Դուրեանին: Չեռնադրութեան ժամանակ, երբ ընծայեալներին պիտի բարձրացնէին և օթներորդ աստիճանից «երկնաթռիչ» արձուի, վերայ, Նորին Վեհափառութիւնը մի քանի խօսքով յիշեցրեց նոցա իւրաքանչիւրի անցեալ գործունէութիւնը: ապա յաջորդ ընթերցուածների մէջ՝ ընդհատելով տեղ տեղ մաշտոցի իմաստուն խրատները, զեղեցիկ խորհրդածութիւններով բացատրում էր նոցա միտքը: յորդորում ընծայեալներին առանձնապէս ուշադրութեան առնել թէ «կախ-

կոպոսին պարտ է աղքատութեւ լինել» և հոգալ անդադար աղքատների տնանկների որրերի համար: փաղել համեստութեամբ և շնամենկ այնպիսիների, որոնց դռնից յեռ է դարձնում ծառան խնդրատուններին: միշտ նոյն խօսքերով՝ «կախկոպոսը քնած է: կախկոպոսը ժամանակ չունի» և ին:

Եաջորդ երկուշաբթի օրն իւր անդրանիկ կախկոպոսական պատարագը մատոյց Տ. Եակոբ Սրբազան, երեքշաբթի Եղիշէ Սրբազան և հինգշաբթի Դէորդ Սրբազան:

Միաբանական սեղանի ծախսը նորընծայ սրբազաններն էին հոգացել: Ծաշի ժամանակ Արթ. Գարեգին վարդ. Եովսէփեանը բարեմադրութիւններ արաւ և առաջարկեց նորընծայ սրբազանների կենացը, շնչաւով նոցանից իւրաքանչիւրի գործունէութեան յատկանիշ կողմերը և հրաւիրելով մտղթել առ Աստուած, որ նոցա կարողութիւն տայ իւրաքանչիւր ասպարիզում՝ գործելու եռանդուն կերպով և Մայր Աթոռի հեռաւոր զաւակներին հաստատուն կապերով կապելու նորա հեռամասնաւորապէս նորընծայ Եղիշէ սրբազանի համար ցանկալ, որ իւր տեսչութեան յանձնուած Արմաշի Դպրեվանքը այդ բարձր կոչման արժանի դիրքի մէջ պահէ, որպէս զի իսկական Դպրեվանք լինի և անուցանէ իւր սաների մէջ այն սիրտն ու հոգին, ինչ որ ունեցել են փառաւոր անցեալում մեր հին դպրեվանքերի սաները, և արդիւնաւոր կոցուցել հոգեւոր ասպարիզում: Սորանից յետոյ երգուեց «Հայ մեռնիք» երգը: որին կցելով իւր խօսքը Եակովբ սրբազանը իւր օծակիցների կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց, հաւատարմական զգացումներ արտայայտեց դէպի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռը և առաջարկեց Նորա Աստուածընախ Գահակալի համար երկար օրեր մաղթել, յարատեւ հառապագայութիւն Նորա աջակից միաբանութեան և հայ աղբիւրը զօրութիւն ու քոկունութիւն Նորա հեռու և մօտիկ գտնուող հոգեւոր որդեց:

Նոյն օրը երկկոյնան երեք օտարահայտակ Սրբազանները մեկնեցին միաւեղ դէպի իւրեանց պաշտօնատեղիքը Տ. Դէորդ Սրբազան: ինչպիս յայտնի է, ընդհանուր հովիւ է

կարգուած եւրոպական զանազան երկրներում բնակող հայերիւ-նակ Տ. Թովհանէս Սրբազան, որ հետեւեալ կիւրակի օրը եպիսկ. անդրանիկ պատարագ մատոյց, կարգուած է Սանատնի վանքի վանահայր, որ ե ուղևորուեցաւ նոյեմբերի 9-ին:

Նոյեմբ. 15-ին Մայր Աթոռ եկաւ Ղարսի փոխանորդ Արժ. Եղիշէ վարդ. Մուրադեանը իւր վիճակի ինչ ինչ կարեւոր գործերի համար, նոյեմբ. 17-ին Նոր Նախիջևանի փոխանորդ Արժ. Մխիթար վարդապետը, որին Վեհափառ Հայրապետը հեռագրով հրամայել էր վիճակի գործերը ս. Ոսաչի վանահայր Արժ. Մուշէ վարդապետին յանձնել և շտապել այստեղ նոր պաշտօն ստանձնելու, նոյեմբ. 21-ին Սաղեանի վանահայր Արժ. Թովմա վարդապետը, որ նշանակուած է վանահայր ս. Տաթևի վանքի և փոխանորդ նոյն վիճակի: Արժ. Թովմա վարդապետը ուղևորուած է արդէն դէպի իւր պաշտօնատեղին, իսկ Արժ. Մխիթար վարդապետը կարգուած է փոխանորդ Աղէքսանդրապոլի վիճակի, և կմեկնի շուտով:

Նորին Վեհափառութիւն Սրբ. Հայրապետն ուղևորուեցաւ դէպի Տփլիս ղեկտեմբերի 2-ին ճաշից յետոյ 1 1/2 ժամին: Մեկնելուց առաջ՝ երկկարգ Ղեմարանի սաների և Մայր Աթոռոյ միաբանների միջից անցնելով՝ Նորին Սրբութիւնը տաճար մտաւ և ծնկաչոք ու գլխաբաց աղօթեց Իջման ս. Սեղանի առաջ: Եւ պա՛ դառնալով դէպի միաբանները՝ յիշեց սաղմոսի խօսքը «Լստուած օգնական իմ և ես յուսամ ի Նա, ապաւէն իմ և եղջիր փրկութեան իմոյ», յորդորեց միաբան սիրով լի-

նել և աղօթել Իւր համար, ապա օրհնեց ամէներին և մատոյց ս. աջն ի համոյր: Նորին Վեհափառութեան ճանապարհ ձգեց մինչև Երևան Գեր. Ըրիստակէս արքեպիսկոպոսը մի քանի միաբանների հետ, մինչև Տփլիս կուղեկցէ միայն Գիււանապետ Ըրժ. Վորիւն վարդապետ, իսկ մինչև Գիլիջան, այնտեղից՝ Վարս գնալու համար՝ Ըրժ. Եղիշէ վարդապետ:

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Մայր Աթոռի մատենադարանի համար շնորհակալութեամբ ստացել ենք հետեւեալ նուէրները.

Չեռագիր

1. Երժանապատիւ Էմմանուէլ Բանկայ Հալլենտից, Թոփաի գիւղ, մե ընդրագիր աւետարան:

Տպագիր

1. Պ. Չարաբաշեանից «Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց» Հ. Գաթրճեանի Հրատ. Հ. Տաշեանի. Վիեննա. 1897 թ.:
2. Լազարեան ձեռնարանի Վարդապետից Մկրտիչ Էմիւնի երկասիրութիւնները. Выпускъ IV. Մոսկուայ. 1898:
3. Պ. Արամեան Սրգումանեան Արամեանից Հ. Բենիկ վարդապետի ձեռքով մե օր. Братская Помощь Армянамъ 2-ое издание, Москва, 1798.
4. Ներսիսեան դպրանցի հոգարարութիւնից. 2 օր. Պատմութիւն 75 ամեայ դպրութեան Հայոց հոգևոր դպրոցի. Հատար Ա. Աղէք. Երեւանի. Թիֆլիզ. 1897:

Արկին անգամ ի սրտէ շնորհակալութիւն այս ընտիր նուէրների համար:

Մատենադարանակ

Գ. Վ. ՅԱՎՈՒՓԵԱՆ.

Հասցէն. Эчмиадзинъ. Въ Монастырскую Библиотеку.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Նորին Բ. Սրբազնութիւն Տ. Սուքիաս արքեպիս օպոս յայտնում է, ի գիտութիւն Հասարակաց, որ իւր մօտ գտնուած Ռոստմն. Թանձնաժողովոյ վերաբերեալ դրութիւնները Հայրապետական Դիւանին է յանձնել, ուր և ղրկել պէտք է այսուհետեւ այդ գրութեանց մէջ մնացած վկայութիւնները յետ ստանալու համար:

Տ Ա Ժ Կ Ա Հ Ա Յ Բ.

Վանայ Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանքին մէջ աղջկանց Մանկանոց մը բանալ որոշուած էր. Սակայն վանքին դասարանի, ննջարանի ու սեղանատան մէջ յարմար տեղ չգտնուելուն, վանքին աւելուով վարձուած տան մը մէջ Հաստատուելու է Մանկանոցը, որուն բացումը կատարուել է Սեպտ. 1ին: Առ այժմ Հոն պատսպարուած են 16 զեռաստի աղջիկներ, որոնք ցօրեկները կը յաճախեն քաղքին Սանդխտեան երկսեռ վարժարանը.

— Ամերիկայի Հայոց հոգեւոր հովիւ Տ. Յովսէփ եպիսկ. Սարաճեան Խաչմերացի կիրակի օրը պատարագ մատուցել է Մանչեսթրի մատարան մէջ և Ս. Հայրապետին օրհնութեան Կոնդակը կարդացնել տալով, քարոզ խօսեր է: Մանչեսթրի փոքրամիւս հայ գաղթականութիւնը, որուն բարեսրտութեան ղիմում կըլլայ շարունակ՝ թէ՛ իր մէջէն և թէ դուրսէն՝ այս անգամ ալ հանգանակութեան մը ձեռնարկելով երկու օրուան մէջ 100 անգլ. ոսկի հաւաքել և յանձնել է այցելու Սրբազանին ի նպաստ Աւսթրիի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն պարտքին բարձման. Տ. Յովսէփ եպիս. հոկտ. 1-ի շարաթ օրը Լիվրուլէն մեկներ է Քալիֆորնիա շոգենաւով դէպի Նիւ-Եօրք:

— Տ. Վահրիճ Վ. Հաջալման, որ 10 հոկտ. վարդապետական գաւազանի իշխանութիւն առաւ՝ Ս. Պատրիարքին անձնական քարտուղար կարգուած է փոխանակ Տ. Փառէն վարդապետին որ, ինչպէս յայտնի է, Սղիքի առաջնորդական տեղապահ կարգուելով՝ մեկնեցաւ մայրաքաղաքէս:

— Ինչպէս ամէն տեղ, Տրապիզոնի մէջ ալ վերաբացուեցան դպրոցները, եռամեայ արձակուրդէ մը ետքը: Քաղաքս ունի ազգ. երկսեռ վարժարան մը ուր կը յաճախեն երկու սեռէ մօտաւորապէս 500 աշակերտ, Այս տարի, նախորդին համեմատութեամբ՝ ուսուցչական մարմինը աւելի կարող օու բազմամիւս է (17 պաշտնեայ, որոնց 12ը ու-

սուցիչ և 5ը ուսուցչուհի): պիտե՛ն ալ համեմատաբար աւելի բեռնաւորուած է, այսինքն 700 լիւայ, որուն հաղիւ 100ին 25ը ժողովուրդը կը վճարէ, իսկ մնացեալը Առաջնորդարանը կը հոգայ իր հասութեան կալուածներով: Գպրոցին ծրագիրը թէև բարձրագոյն նախակրթարանի է, սակայն առ այժմ բարձր դասարաններ չի կան մէկ-երկու տարիէն միայն բարձր դասարանները պիտի կրնան բացուիլ, փասն զի հիմա թէ պիտե՛ն չի ներեր, և թէ աշակերտ չի կայ անոնց յարմար:

Տրապիզոնի մէջ ուսման կարեւորութիւնը զգացուած է. քաղքին մէջ գրեթէ հայ տղայ մը չի տեսնուիր, որ դպրոց չյաճախէ. աղջկանց մասին ալ նոյնչափ հոգ կը տարուի: Սակայն գիւղերը կրթական տեսակետով շատ աննախանձելի վիճակի մէջ կը գտնուին. շատ գեղեր դպրոց չունին, ունեցողներուն ալ աննշան բաներն են, հաղիւ գրել կարգալ կուսուցուի, Այս պատճառաւ ներկայ գիւղացի սերունդը չափազանց տգէտ վիճակի մէջ է ու պիտի մնայ, եթէ լուրջ ուշադրութեան չառնուի այս կարեւոր կէտը:

— Տ. Գարրիէլ Զէվահիրճեան և Տ. Ներսէս Ասլանեան նորապսակ եպիսկոպոսները 18 հոկտ. քաղաք հասան, Սամաթիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ քահանաներն ու դպիրներն ընդ առաջ գացին Տ. Գարրիէլ եպիսկոպոսին, որ հանդիսաւորապէս եկեղեցի առաջնորդուեցաւ:

— Նրուսաղեմէն կը հեռագրեն, թէ Գերմանիոյ Վեհ. Վայսերն ու Վայսրուհին 19 հոկտ. երկուշաբթի օրը բողոքական նորակառոյց տաճարին օծման ներկայ գտնուելէ ետքը, իրենց վրանը վերադառնալով ու պահ մը հանգիստ առնելով, իրիկուան ժամը 10ին այցելել են Ս. Յակոբեանց վանքին ու եկեղեցին, և տեսակցել են Ամեն. Տ. Թառութիւն Ս. Պատրիարք Հօր հետ, Նոցին Վեհափառութեանց այս այցելութիւնը տեսել է երկու ժամէ աւելի:

Երուսաղեմի մեր Ս. Պատրիարքը, Վիլհելմ Բ. Վայսերն ու Աւգուսթա Վիլթորիա կայսրուհւոյն Ս. Եարութեան տաճարը այցելած պահուն, միւս Պատրիարքներուն հետ դիմաւորած էր Նոցին Վեհափառութիւնները, Քրիստոսի գերեզմանը առաջնորդելու համար, և այս առթիւ ստացած էր Բուսիական Թագ պատուանշանի առաջին աստիճանը, զոր յանձնեց Վայսեր հետևորդներէն Պարոն Փոն Սուլինէ:

Տիարեկիցի խալազդ. — Լճէ գաւառակի Համալամ գիւղէն Տաս Ն'ամէ անունով ասորի քահանայ մը անցեալ չորեքշաբթի, սեպտ. 23ին, Զորիի մը վրայ յարգ բեռցած՝ քաղքիս արևելեան դռնէն ներս կը մտնէ. դրան պահապանները ծխախոտ փնտռելու նպատակով Զորին կը խուզարկեն. բեռցուած յարկին մէջ ի՛նչ գտնեն աղեկ, — Թմսուն

կտորի չափ օսկեղէն, արծաթեղէն խաչեր, եկեղեցական սրբազան անօթներ, զգեստներ և եկեղեցւոյ վերաբերեալ զանազան անօթներ, և շնչաւորներու կաթնօղիկոսին երաշխաւորութեամբ՝ Տասնամեկն բանտը գրուելէն ազատ կը մնայ հիմա մինչև որ հորի եղած հարցաքննութիւնները կատարուին։

Այս բռնութեամբ եկեղեցական սրբազան անօթները, սպասները, և իրենց վրայ կը կրեն յատուկ արձանագրութիւններ, և ամէնքն ալ կը պատկանին Առաքելոց վանքին։ Ամռնամ ըսել թէ այս իրեղէններուն մէջ կը գտնուի նաև Քաղէոս Առաքելին Աջ բազուկը, որ գէթ մեզ համար թէ թանկագին է նոյն թիւն է և թէ յարգելի նուիրական մասունք մը։

Թէ սրբազան իրեղէնները ասորի խաչագողը ինչ նպատակաւ գողցած էր և ո՞ր պիտի տանէր։

Մակարայեցւոց կամ առաքելոց վանքը, որ մեր ազգին սեփականութիւնն է և սկիզբէն—Թագէոս Առաքելի ժամանակէն—մեր ձեռքը կը գրաւուի, այսօր Ասորիներ կը կուգեն իւրացնել և որովհետև չունին փաստեր և զօրաւոր ապացոյցներ, զանազան միջոցներով կաշխատին մեր ձեռքը եղած փաստերն ալ ջնջել։ Այս նպատակաւ, գաղտնի կերպով վանքին մէջն ու շուրջը գտնուած տապալանադիրները, գրաւոր յիշատակարանները և դարաւոր զանազան արձանագրութիւնները կտրտեցին ու ջնջեցին։ ասոնք բաւական շնայելով վանքին սրբազան իրեղէններն ալ գողնալով անհետացնել կաշխատին, այն նպատակով թէ ալ գրաւոր արձանագրութիւն չպիտի գտնուի մէջտեղ, որով գիւրաւ պիտի կրնան իւրացնել վանքը, իրենց կարծեքով։

Այս. Առաքելութեան կողմէ Առաքելոց վանքը զրկուած պաշտօնական քննիչները, իրենց քննութիւնը կատարելով վերադարձան։

— Գուրապէլէնի կրօնափոխութեան խնդիրը բոլորովին լմնցած չէ, և ինչ որ եղած ըլլայ Ազգ. Պատրիարքարանին և տեղւոյն Առաջնորդարանին կողմէ, հակառակ կողմէ ծիգերն ու ձեռնարկները չեն գաղթած։ Բայց Գուրապէլէնի կրօնափոխութեան գեպքէն շատ աւելի ստիպիչ հանգամանք մը ստացած է նոյն Նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ եւալագտերէի ազգայնոց կրօնափոխութեան գործն, որք հողային կամ կալուածական ծանօթ խնդրին բերմամբ, Պատրիարքարանի իրաւասութեան փոփոխման մը հակում կը ունենան եղեր։

Աւթուրի ազգայնոց առաջնորդը խնդիրն ի նկատ կառնու լրջութեամբ, բայց կասկածելով թէ մի գուցէ այդ հողային իրաւունք առաջնորդարանի միջոցաւ գիւղացիին դարձուելէ զկնի, գիւղացին հոռեական իրաւասութիւնը թօթափելով վերադառնայ Ազգ. եկեղեցիին, կառավարէ գիւղին երևելեաց, որ այդ հողեր գիւղացիին դարձուելէ զկնի, գիւղացին ալ փոխանցէ վանեակին

Միարանութեան, և Միարանութիւնը տէր ըլլալով հանդերձ, առանց վարձու գիւղացին ըստ առաջնոյն հերկէ մշակէ, մինչև այն ատեն որքան Աւթուրի կրօնական մէջ յարատեւն, հակառակ պարագային, Միարանութիւնն ինք տէր մնայ, ահա առաջարկ մը որ իր տեսակին մէջ շատ գործնական է։ Աերեայ թէ Գուրապէլէնցիք սմափեցուցած են Հայ - հոռեական յարգելի առաջնորդ Հ. Ապտուլահան, որ այս անգամ հաստատուն հիմանց վրայ զննել կաշխատի եւալագտերիցոց խնդիրը, Գիւղացիք կհաւանին, Հ. Ապտուլահան անցնալ շարժուրնէ մեկնած է աստի Պոլիս, յայտնելով թէ յուսալից է յաջողելու, Գիւղացիք առ այժմ անկառայց կսպասեն իրենց նոր կղերին զալստեան։

— Մի քանի ամիս յառաջ, բողոքական եղած քրիստոնէի մը կինն աղջիկ դուստկ մը կծնի, կինն որ ճնշման տակ Բողոքականութիւնն ընդունած էր, իր այրէն գաղտնի մեր եկեղեցին կղրէ մկրտուելու, և անունը կղրուի «Հայկանուշ»։ Այն երբ կլսէ, կրակ կտրած, տեղւոյ Միսիոնարաց կղրմէ, որք հետ խորհրդակցութեան, կորոշեն կրկին մկրտել, կնքահայրութեամբ հօրն և այս անգամ մանկի կղրէ կկոչուի «Ավաննա», Հիմակ «Ավաննա» թէ «Հայկանուշ»։ Երգեք Պատ. Միսիոնարներն օրինաց որ արամեագրութեան համաձայն կրկնակրտարին ըրին։

ՊԱՐՍԿԱՆԱՅԻՐ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԹԵՄԻՆ ՀԱՅԱՍ ԸՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ. *

Վ. ԱՐԱԳԱՆ.

Հին հայաստանի Փայտակարան նահանգի հարաւային մասն է, որ այժմ կոչում է Արարաղ, կամ ըստ Պարսից պաշտօնական կոչման Արարադաղ։ Թէև Արարադականի մայրաքաղաք Թաւրիզին բաւական մօտ և նրա կենսական մի պիտայքի (անուխի) հայթայթիչ, սակայն բոլորովին անծանօթ է մնացել՝ «աշքից հեռացած, մոքից մոռացած»։ Մեր Թեմակալ Առաջնորդները արժան չեն համարել այս բազմահայ վիճակն այցելել, որովհետև աղքատ է և ճանապարհները տաժանելի անցնալ ամբան միայն Առաջ. Տեղապահ Բարձր. Վ. Արարադները այցելեց ամբողջ Արարադը, որով և պատեհութիւն եղաւ ծիշդ վիճակագրութիւն կազմելու։

Վարագազը գտնվում է Փաւրիկի հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ երեք օրուայ հեռաւորութեամբ, սահմաններն են՝ հիւսիսից Արաքսի արեւելքից Մուլանի անապատը, որից բաժանվում է Պարսու գետով, հարաւից Հասնաօլայի և Ահարի գաւառները, արեւմուտքից Վարանդի գաւառը: Վարագազը ամբողջապէս լեռնապատ է, թէև շատ բարձր գագաթներ չունի, բայց անհամար լեռնաշղթաներ տարբեր ուղղութեամբ իրար կտրատելով և միանալով կազմում են մի բարձրավանդակ, որ ծովից 6500 ոտնաչափ և աւելի բարձրութիւն ունի: Այս լեռները ծածկուած են անտառներով, ամբողջ Ատրպատականում, այստեղ միայն կան անտառներ, որ անխնայ կտրատվում են ածուխի համար և այրվում որպէս զի վարկահող դառնան: Լեռներից բոլորում են բազմաթիւ փտակներ, որոնք թափվում են Արաքսը, Նշանաւոր են Չոլինի և Վարգանազըմի և Քեալէէյրարի գետերը:

Հանքային քերմուկներով հարուստ է Քէյփանի գաւառակը, Օդը ցուրտ է, խոնաւ, բարձրավանդակներում, ուր հազիւ է աճում ցորենը, մառախուղը մշտական է, շատ գիւղեր չաբաթներով արեւի երես չեն տեսնում: Չորերը և գետաբերանները ձմրան բարեխառն են, իսկ ամրան սաստիկ տաք, այնպէս որ այստեղ յաճող բուսնում է թզենին և նոններին:

Վարագազը հարուստ է երկաթի և պղնձի հանքերով, կայ նաև արծաթ, Պղնձի մի քանի հանքեր գետ շահագործուում են, ինչպէս Ասգամալի, Ավանի և Աղաղանի մօտ եղածները, վարպետները յոյներ են, որ գործում են մի Անգլիական ընկերութեան հաշուով: Հայերն ևս ժամանակով շահագործել են տուել և մի քանիսը գետ հայի անուն են կրում՝ ինչպէս Աէթ խանի պղնձահանք ևն, սակայն նոքա այժմ բարձի թողի են տրել այդ գործը, քանի որ ճանապարհների դժուարութիւնը և վարպետ հանքագործների պակասութիւնը արգելք է լինում: Տեղացի հայ դարբինները երկաթի հանքը հալելով երկրագործական պիտուից համար պէտք եղածին չափ երկաթ պատրաստում էին, բայց այժմ երբ ռուսական երկաթը պատրաստի ստանում են, այլ ևս նեղութիւն քաշելու պէտք չեն տեսնում:

Անտառները հարուստ են կաղնի և տոլանի ծառերով, կայ նաև մոշի, հոնի, ընկոյղի, կաղնի ևն: Չորերում և հովիտներում առատութեամբ բուսնում են շատ պտղաւոր ծառեր՝ կեռասի, սալորի, թզենի, նոնենի, թթենի, շատ լաւ յաջողում է խաղողը, Բարձրավանդակները զրկուած են պտղատու ծառերից, մշակութեան հողի քիչութեան և օդի ցրտութեան պատճառով գիւղացիները չեն կարող իրենց բաւականացնող արմաթք արտադրել, այդ պատճառաւ Տգմարի և Մէլափարայի

ընկիւնները ստիպուած են աճէն տարի մեծ աշխատանքով Վհարից արմաթք բերել, Աւելի ցանում են կորեկ, որ խոնաւութիւնից չի վնասւում, կանաք գիւղերի մօտերքում մշակում են փոքր բանջարանոցներ՝ վարունդ, լոբի, սոխ, դդում, քարտօփիլ և միւս հասարակ բանջարներ, Արաքսի հովտում մեծ քանակութեամբ ցանում են կարմիր-բազրյն բրինձ:

Անտառներում վայրենի կենդանիներից յայտնի է արջը, որ ցանքերին և բանջարանոցներին մեծ վնաս է հասցնում, գիշերները հրացան ձեռքին պահպանութիւն անելու են ստիպուած գիւղացիները, որ առանց այն էլ իրենց չբաւականացող կորեկի արտը արջի կերակուր չգտնոյ: Վարագազում է Պարսից գահաժառանգի նշանաւոր որսաւեղին, որ լիքն է աճէն տեսակ կենդանիներով, խիստ հսկողութեան տակ է և ուրիշներին արգելուած է որս անել:

Վարագազը բաժանուած է 4 գաւառների (Հայերի բնակած գաւառները), նոյմար, Մէլափարա, Մնճփան և Քէյփան, առաջին երկուսը բոլորովին լեռնոտ և անտառոտ են, ճանապարհներ երբէք չկան, հունձը կալատեղ բերում են շաւակով կամ ջորիով, աշխարհի սկզբից սալ չէ մօել այս երկիրը, մինչև անգամ մի քառ, սաճէն տափարակ տեղ չկայ, Մնճփան, մանաւանդ Քէյփան համեմատաբար փոքր դաշտեր ունին, հողագործութեան արգիւնքը իրենց բաւականացնում է, Քէյփանում անտառներ քիչ են:

Հայերը բնակուած են բարձրավանդակներում, անմատչելի զառիվայրերում, թուրքերը ձորեր և հովիտներն են բռնել, Հայերը զրադուած են երկրագործութեամբ, քիչ անասնապահութեամբ և մեղուարուծութեամբ, ածխագործութիւնով քիչ են պարագում, թուրքերի մենաշնորհն է այս գիւղացիները կացնի փող անուճով մի թեթեւ գումար տալով կարող են ուզածին չափ փայտ-կոտորել, Հայ գիւղացիները պահում են բաւական ձի և ջորի, առանց ջորիների Վարագազում ապրել նեկարելի է:

Բնակիչներն են Հայեր, Թուրքեր, Ալալահիներ, Փարսափափաններ, Շահսէփաններ, որ ամառն այնտեղ են անցկացնում, իսկ ձմեռը Մուղանի անապատում: Հայերը իրանց դրացիների հետ լաւ յարաբերութեան մէջ չեն, ինչպէս արջիկից, նոյնպէս սոցանից միշտ զգոյշ են լինում և հրացանը ձեռքին պաշտպանում, այնուամենայնիւ սպանութիւններ և գողութիւններ անպակաս են: 8—10 տարի առաջ Հայերն աւելի նեղութեան մէջ են եղել աւազակաբարոյ աղաների և խաների պատճառով, աճէն Վարագազի օրհնութեամբ է յիշում հանդուցեալ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի անունը, որ այդ ազդեցիկ աղաներից զխաւարներին Փաւրիկ տանել տալով ահագին տուգանաց և բանտարկութեան է ենթար-

կել տւել, որով սանձուել են և Հայերի հետ սկսել են անհամութեամբ վարուել: Քէյվանում մանաւնդ անասելի նեղութիւն էին տալիս ժողովրդին Ստեփան, եպիսկոպոսի որով տեղացիները խիստ բողոքներ են հասցրել մինչև Թէհրան՝ Զահին և յաջողել են այդ գաւառակը թուրք աղաների դերութիւնից ազատել: հրովարտակով Քէյվանի կառավարութիւնը Հայոց է յանձնուած. այնուհետև Մեղք Սարգիսն եղել է կառավարիչ. երկու տարի է ի վեր չնչին պատճառներով իրարու հետ կռուի բռնուած լինելուն պատճառով փախ կայ, որ շնորհուած արտոնութիւնները ետ առնուին Հայերից:

Վարդապի գիւղերը մեծաւ մասամբ տեղացի կամ Թաւրիզցի թուրք խաների և մօլլաների սեպհականութիւնն են Հայոց Առաջնորդարանը գնել է նորմարում մի քանի գիւղեր:

Նորաշէն * հայաբնակ գիւղն ամբողջապէս

Խոթ թրքաբնակ

Օդա հայաբնակ » ից երկու աղջա

Ռաշու թրքաբնակ » ից »

Այս գիւղերի հասոյթը ստանում է Արամեան ուսումնարանը, որ վարձու է տուել բոլորը 140 թումանով (280 դուրլի) մի հայի որ Թաւրիզում նստած թուրք մուքարիրներով հաւաքում է հասոյթները. այդ պատճառաւ և գիւղացիները հայ աղայ ունենալուն համար աւելի բարեբախտ չեն: Պարսկաստանցի նշանաւոր վաճառական Թումանեանցիները, որոնց հայրենիքն է Վարդաղը, գնել են մի քանի գիւղեր, իրենց պապի ծննդավայր Աղան Մզկիթ և մի քանի թրքաբնակ գիւղեր, վերջին ամիսներում գնել են նաև 8—10 գիւղեր, որով Վարդաղում ամենից մեծ կաշուածատները դարձան: Թումանեանցիները 7 տարուց ի վեր իրենց հողերում եղած անտառները պահպանել են տալիս, ստանում գիւղացու բերքից տասանորդը միայն, մինչդեռ միւս գիւղատերերը կէսը կամ երեք մասից մի մասն են ստանում: Աղան գիւղի պետական 130 թուման հարկից 100ը միայն ստանում և 30ը իրանք են լրացնում: Այս գիւղում չինել են մի հիւանայի ամարանդ, որի ստորին յարկը կենդրոնական ուսումնարանի յատկացնելու միտք ունին. եթէ այս նպատակն իրագործեն Վարդաղի լուսաւորիչը պիտի գտնան: քանի որ ինչպէս պիտի տեսնենք ամբողջ Վարդաղը մտաւոր խաւարի մէջ է:

Վարդաղում կայ միայն մի վանք, Նորաշէն գիւղի սահմաններում: Ս. Գէորգ անունով:

ի հարկէ Հայաստանի միւս վանքերի նմանութիւնը չունի աւելի մատու կարելի է համարել: հրաշագործի համբաւ է վայելում: ամբողջ Վարդաղից մինչև անգամ Թաւրիզից հայեր ուխտի են գալիս: Թաւրքերն ևս յարգում են և շնայելով որ դուռը միշտ բաց է և կնքուած գանձանակին ձեռք չեն տալ: Այս գանձանակի հասոյթն ևս Թաւրիզից իրենց ուսումնարանին են յատկացրել: առարկելով թէ իրենց հողումն է: Չնայած որ Վարդաղը հին Հայաստանի մի նահանգն է համարվում, սակայն նախկին Հայոց ոչ մի հետք չի գտնուում: այնտեղ, ոչ բերրի կամ վանքի աւերակներ և ոչ էլ հոյակապ եկեղեցիներ: սոքա առհասարակ իրենց շինութեամբ չեն զավգանուում: գիւղացոց միւս շինութիւններից, միայն Սարգու և Խանագեան գիւղերի եկեղեցիները քարաշէն են: Վարդաղում առաջները անշուշտ աւելի բազմաթիւ հայեր բնակուելիս են եղել: քանի որ Թաւրիզի Հայոց մեծ մասը այստեղից գաղթածներ են: սահմանակից Ռուս նահանգները գաղթողներ ևս պակաս չեն:

Վարդաղը մտաւորապէս բացարձակ խաւարի մէջ է: մի քանի գիւղերում ուսումնարանի փորձեր եղել են: բայց չուտով վերջացել: այժմ ուսումնարան կայ միայն Աղաղան գիւղում: որ 41 տուն ունի և միայն 15 աշակերտ: Սարգուում ևս եղել է մի վարժարան: ինչպէս և Խանագեանում: * երեք տարի մի համեստ բայց աշխատասէր երիտասարդ առաջ ոչինչ վարձատրութեան կրթել է ժողովրդի գաւառները: ինչպէս ասացինք Վարդաղի լուսաւորութեան գործը Թումանեանցիներից է սպասում: խրաքանչիւր դատուում առ այժմ մի ուսումնարան կը բաւականանայ: Չարմանալի են Վարդաղցիները: բազմաթիւ են Թաւրիզի Հայոց և միսիսնարաց վարժարանների մէջ կրթուող աշակերտները: բայց սոցանից և ոչ մին այլ ևս չի վարդարձել Վարդաղ: Քահանաները վերին անտիճանի տգէտ են: և ի նչպէս սպասել այստեղ ուսեալ քահանայ: Մենք հանգիսեցանք նոյն իսկ այնպիսի քահանաների, որ կարգալ չգիտեն: Աւերմն զարմանալի չէ: որ Վարդաղցիները խիստ աւելորդապաշտ են: մի կարգ սօսի ծառերին մեծ յարգ են տալիս: փիշերները տակին ճրագ են վառում: բարաթաթօշը յարգում են պաշտելու չափ: չգիտեմ նրա մէջ ինչ բարի ոգի բնակուած կարծելով:

Ընդ ինկիլոյիներ լոս գաւառներ: վրայ: Ընդհանրապէս հայերն ապրում են բնոյնի լանջերում: ամուր գիւղերի վրայ, ուր հողը պակաս է

* Նորաշէնն առաջ Ս. Գեորգայ վանքի սեպհականութիւնն է եղել: բայց տնեղութեամբ Թեմի ձեռքն է անցել: Թաւրիզի տաղանդի ջանքով Հայոց իրաւունք վերանաստանդարտ:

* Թաւրիզում վախճանած Մեղակեան Տէր Եակովբեան: Թումանեանց փեսան: կսակել է 200 քուրան հաւանակի ուսումնարանին: կինը Տ. Աղիգ: խոստացաւ այդ գումարը այն չափի վերանել: ու տոկոսից մի ուսուցիչ ապրիւ և չեմքն էլ իր նաշուով նորոգելու է:

և անտառոտ, անտառների խոտով կտրող են պահել բազմաթիւ հօտեր: Բայց ամենահարուստ գիւղը 700 այծ և ոչխարից աւելի չունի: սորա պատճառը թէ աղքատութիւնը և թէ անապահովութիւնն է: Արհեստներին գալով միայն դարբիններ կան: Քէյփանում հրացանագործի և ոսկերչի մի մի խանութ է գտնուում: Կանայք պարապում են ոստայնանկութեամբ, քիչ շերամապահութեամբ, գործում են կապերտներ, մազէ փախաներ, կտաւ, չարսաւ, չալ և երբեմն գորգեր, օգնում են աղամարդոց դաշտային աշխատանքին: Հնձում են, կալ են անում, պահում փոքրիկ բանջարանոցներ: Աւարագոյցի կինը վերին ստորիճանի բարոյական է, երեսը չի ծածկում անձաւօմ տղամարդից:

Քէյփանը դուրի է անտառներից, հողերը բաւականացուցիչ են, բերքը կերակրում է գիւղացիներին: Բացի երկրագործութիւնից՝ պարապում են և շերամապահութեամբ թիթենիների պտուղը գործ են դնում օղի պատրաստելու: որ քիչ քանակութեամբ Աւարաքը են արտահանում: Բայց մեծ մասը իրանք են խմում: Քէյփանից զատ միւս գաւառներում ոգելից խմիչք չի գործածվում: որովհետեւ չկայ: Ժխելն էլ սովորական չէ: Խմելու ունակութեան շնորհիւ Քէյփանցիները վարք ու բարքով խիստ տարբերում են միւս գաւառականներից:

Աւարագոյցիները մեծ թւով պանդխտում են Ռուսաստան, աւելի Հուշուայ և մօտիկ գաւառները: սակայն երկար տարիներով չեն մնում: դարձնան մեկնողները աշնան վերագառնում են, երթնելով իրենց կատարում է Արաքսի Խուտափըրին կամուրջով:

Աւարագոյցի չորս գաւառներից Գլմար ունի 8 գիւղ: Մէլափարա 6, Մնջուան 4, Քէյփանը 9, բոլորն էլ գուտ հայաբնակ, ամէնից մեծ գիւղն է Աշն 118 տուն և Խանաբեհա՝ 91 տուն: Այս գաւառների գործակալութեան պաշտօնը վարում է Խանաբեհա՝ Տէր Տաճատը, որ իր աշխարհական ժամանակ Աղամ անունով յայտնի էր: համեմատելով միւս քահանայից, ծիսակատարութեան բաւական վարժ է: Թաւրիգի Առաջնորդարանից 4 տարի յառաջ այցելու հովուի պաշտօնով այստեղ էր ուղարկուած ժամանակաւորապէս Բագուանի Յովհաննէս վարդապետը: Թաւրիգի Ամերիկացի միսիոնարները երբեմն այցելում են և թուրքերէն լեզուով քարոզ տալիս ու Աւետարան բացատրում: Բայց Աւարագոյցին Ատէր (քահանայ)ից զատ կրօնի պաշտօնեայ չի ծանաչում: Աւարագոյցի խիստ սրամիտ և ընդունակ ժողովուրդ են, չնայած որ Թաւրիգ գալիս բոլորովին աղքատ և անուս են լինում: Բայց և այնպէս մի քանի տարի մնալով յառաջագիմում են: այսօր Թաւրիգում աչքի ընկնող բոլոր մարդիկ, կարելի է ասել, Աւարագոյցիներ

են: Հին Թաւրիգից աւետարական ասպարէզից տեղի տալով արհեստների մէջ աւելի վարժ են:

Աւարագոյցիք խօսում են խիստ դժուարահասկանալի մի բարբառ: նման մի քիչ Աւարագոյցի լեզուին: Աղաղանի ուսուցիչը իր աշակերտաց հասկանալու և հասկացնելու համար ստիպուած է եղել նախ թուրքերէն խօսել:

ԱՐԳԱՆԻՆ

Թաւրիգից 5 օրուայ ճանապարհ դէպի արեւելք մի ընդարձակ դաշտավայրում շինուած է Արդարիկ քաղաքը, որ նշանաւոր է իր հնութիւններով: Գաշտի արեւմտեան հիւսիսային կողմը բարձրանում է Սափալան լեռը իր 12,197 ոտք բարձր ձիւնապատ գագաթով, այս լեռան ստորոտում կան բազմաթիւ հանքային ջրի աղբիւրներ: Արգարիկի դաշտը ծովից բաժանվում է Գիլանի անտառապատ լեռնաշղթայով: Ծովի և անտառի մօտաւորութեան պատճառով օդը խիստ խոնաւ է: ձմեռը մեղմ իսկ ամառը բարեխառն: Քաղաքն ունի շատ հնութիւններ, այստեղ են Սէֆէվի, ցեղի նախահայր Հէյխ Սաֆիէդդին Կահանի և իր եղբոր Հահ Իսմայէլի գերեզմանները, որոց վրայ կառուցուած է մի հրաշալի մզկիթ որ այժմ Հէյխի է կոչվում: Երկու գերեզմաններն ևս՝ 3 արշին երկայնութեամբ, 2 արշին բարձրութեամբ, 1½ արշին լայնութեամբ անփութ փայտից շինած և թանկագին ծածկոյթով պատած, իրանց քանդակներով, ոսկէ, արծաթէ, փղօսկրէ, սատափէ և փերուղէ զարդերով արուեստի մի հրաշալի գործ են: Մզկիթի ինչպէս և գերեզմանների, խորանաձև կողմնակի շինութեանց դռները դրսից արծաթապատ, ներսից ոսկեպատ են, փղօսկրեայ և ձննապակեայ ամենանուրբ արձանագրութիւններով զարդարած: Մի մեծ սրահ լինէ մետաղէ, ձննապակիէ և հողէ հին ամաններով, որոնք նախկին ուխտաւորների բերած նուէրների մնացորդներ են: մի ուրիշ սրահ ձեռագիրների է յատկացրած: Պատմում են որ 1827 թուին, երբ ուսաները գրաւեցին այս քաղաքը, ձեռագիրների մի կարեւոր մասը Պետերբուրգ տարան: այն օրից ի վեր պարսիկ ժողովրդեան համար մեծ ուխտաւեղի լինելուց դադարել է: որովհետեւ պղծուած է համարուում գեափուրներից:

Հատ Եւրոպացի ճանապարհորդներ այցելել և պահապան սէյիտին կաշառելով հնութիւններ են տարել: դեռ երկու տարի առաջ մի գորգ ծախուել էր 1500 ոսկիով սէյիտն այս միջոցով ահագին հարըստութեան տէր է եղել: Թէև դարերի աղդեցութիւնը հետզհետեւ եղծում է այս շէնքը, գողութեամբ կամ անհոգութեամբ կորցնում են շատ բաներ: Բայց դարձեալ այս գրութեամբ ևս հնութեանց մի անդուգական թանգարան կարող է համարուել: Երկու գերեզմանների վրայ գմբէթ-

ներ կան յախճապակեայ գոյնզգոյն նկարներով, որոնց ծայրը ոսկի է։ Շահի գերեզմանի գմբէթի ծայրին տեղաւած է 4 սուր։ Գլխիկի գաւթում և պարտիզում Պարսիկ թագաւորների և շատ աւագանեաց գերեզմաններ կան։ Քաղաքին կից արեւելեան հարաւային անկիւնում շինուած է բերդը, հողէ կրկին պարիսպներով, որ քիչ քիչ աւերակ է դառնում։ Այստեղ է կառավարչի բնակարանը, բնտը՝ ուր ուղարկուում են Պարսկաստանի այն յանցաւորները, որոնք ունեն և պատճառով չեն գրկխառուում։

Արգարիլի շուրջը աւերակներ շատ են, որից երևում է, որ այս քաղաքը մի ժամանակ շատ նշանաւոր և բնդարձակ է եղել, այժմ՝ բնկած դրութեան մէջ է, տունները հողաշէն վաճառանոցը աղքատ, արտահանութեան ոչ մի բերք չունի։ Եթէ մի քիչ կենդանութիւն կայ՝ այն էլ Ասգաջա նաւահանգստին մօտ գտնուելուց է։

Կեղանի լեռնաշղթան մի կիրճ ունի, որ սկսելով Պասպից ծովից ձգուում է դէպի արեւմուտք մինչև 40 վերստ, դժուար է երեւակայել այսպիսի մի տաժանելի ճանապարհ, որ Պասպից ծովի և Ատրպատականի հաղորդակցութեան միակ միջոցն է։ Կրճից հասող գետակը բաժանում է Ռուսաց և Պարսից սահմաններն, մի կողմը թողնելով Գիլան և միւս կողմը Թալիշ, խիտ և կուտական անտառը, գահալէժ ժայռերը, ամեն քայլափոխին արդեւք են յարուցանում։ Ճիւղը և ջորիները միայն կարող են մեծ դժուարութեամբ այս ճանապարհով երթեկեկել։ այդ պատճառաւ Ուրմիից, Մարաղայից և Թաւրիզից եկած ուղտի ահագին կարասները ստիպուած են իրենց բռնները Արգարելում թողնել, որտեղից քիչ քիչ փոխադրուում է ծովեզերք։ Ռուսական սպարանքները, Աստրախանից և Բաղուից եկած՝ Ասգաբա նաւահանգստով Արգարիլ են բերուում և այնտեղից տարածուում են Ատրպատականի միւս գաւառները։

Արգարիլի հայերը 30 տուն են միայն, մնացեալները բոլորեքեան թուրք են և մի քանի հրեաներ։ Հայերը եկել են Թաւրիզից և զբաղւում են առեւտրով։ Ընտանիքով բնակողներից բացի կան նաև միայն առևտրի համար եկած գործակատարներ։ Այնին եկեղեցի, մի պանդուխտ քահանայ, որին վրձարում են 300 թուրքի ռոճիկ, մի ուսուցմարան, նաև թատերական մի փոքրիկ սրահ, մի տարի է որ ուսուցիչ չունին։

Թուրքերը կարելի է ասել Հայերի հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են, թէև խիստ մոլեռանդ, առևտրով և մեծ մասամբ չարվատարութեամբ են զբաղած։

Արգարիլի Հայերն ունեցել են նաև մի փոքր

Գրադարան-ընթերցարան, ուր մինչև 400 գիրք է եղել, բայց անխնամ մնալով՝ բարեխիղճ ընթերցողներն այդ գրքերը խաբացուցել են, մի քանի երիտասարդներ սկսել էին կրկին ուշադրութիւն գործնել և հաւաքել էին 150 չափ գիրք։

Մեր յիշած տեղերից բացի Ատրպատականում ուրիշ տեղ աչքի ընկնող թուով Հայեր չկան, միայն Սամայում, քիւրդիստանի զանազան տեղերում տուն տուն, հաստ հաստ ցրուածներ կան, որոնք բոլորը միասին մօտաւորապէս 50 տուն հաշուել կարող ենք։ քանի որ առ այժմ գոնէ դրանց ճիշտ թիւը իմանալու ոչ մի միջոց չկայ։

Նոքա որ փորձել են, գիտեն թէ Ատրպատականի որևէ խաւար ուշխարհում փիճակագրութիւններ կատարելն սրշմի դժուար է, կառավարութիւնը այդ մասին կորեք չի մտածել։ Ազգային Առաջնորդարանի կողմից շատ անգամ պատուիրուած է եղել Գործակալներին, քահանաներին և երեցփոխներին, մինչև անգամ մատենան է ուղարկուել, որպէս զի մկրտութիւն, ամուսնութիւն և մահը նշանակին եկեղեցւոյ հաշիւների հետ մէկ տեղ, բայց համարձակ կարող ենք ասել որ ոչ մի տեղ գործադրութիւն չեն գտել, միայն Թալիշէզում պահլում են այդ հաշիւները, այն էլ ոչ կանոնաւոր։

Մենք յաւակնութիւն չունենք այս փոքր աշխատութիւնը իբր անսխալ և կատարեալ գործ առաջարկելու, քանի որ փիճակագրական թիւերը միշտ փոփոխութեանց ենթակայ են, Մենք կատարեցինք, ինչ որ կարող էինք բաղմատեսակ դժուարութիւնների դէմ կռուելով։

Պատրաստուած է նաև Ատրպատականի մի բնդարձակ աշխարհացոյց քարտէզ, ուր հայաբնակ տեղերն աւելի մանրամասնութեամբ են նշանակուած, եթէ հրատարակելու դիւրութիւն չլինի, այս երկրի տեղագրութեան վրայ աւելի լոյս պիտի սփռէ։ *

Այժմ յառաջ բերենք փիճակագրական թուերը, իւրօրանշխուր գաւառի առանձին։

* Այս տղիւր գրութիւն Գ. Ար. Բակոյանի ուրիշ վերայ է ծանուցած եղել զիստաւ աշխատարկներ մեր հրատարակած տեղեկագիրը կազմելու համար։ Մի քանի մասերում, որ Ատրպատականի վիճակագրութիւնը կազմելու, օգնել է նաեւ Գ. Բակոյանի։

Ա Ձ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Ր

Բ. ԹԱՎՐԻՁ.

ՏԵՂԵԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Երգական	Ենթացումներ	Եկեղեցի	Բանակ	Առանձնացում	Մասնիկ	Աշխատանք
Թավրիզ	580	1380	1470	2850	2	5	6	23	680
Մուսուլման	116	364	332	696	1	1	1	0	0
Առանձնացում	36	111	105	216	1	1	0	0	0
Սեփարդ	10	35	31	66	1	0	0	0	0
Գումար	742	1890	1938	3828	5	7	7	23	580

* Բ. ՄԱՔՈՒ

Մարտիկ	78	209	166	375	2	1	1	0	0
Բեռնիկ	67	216	177	393	1	1	1	1	30
Գարաբեկ	29	122	101	223	0	1	0	0	0
Գարաբեկ	35	120	115	235	1	1	0	0	0
Գումար	209	667	559	1226	4	4	2	1	15

Գ. ԽՈՅ.

Խոյի Արտար	94	265	252	517	2	1	1	1	30
Սեփարդ	80	266	214	480	1	1	0	0	0
Մարտիկ	30	105	90	195	1	0	0	0	0
Վառ	42	142	120	262	1	0	0	0	0
Փեռ	15	50	45	95	1	0	0	0	0
Գեղ	8	26	24	50	1	0	0	0	0
Թավրիզ	7	25	20	45	0	0	0	0	0
Բեռնիկ	32	110	82	192	1	0	0	0	0
Գումար	308	989	847	1836	8	2	1	1	30

Գ. ՍԵՖԱՐԻՍ.

Հաֆիզյան	325	975	854	1829	1	3	1	4	120
Փայազյան	238	683	601	1284	1	2	1	2	65
Մարտիկ	180	473	449	922	1	2	1	1	58
Վարդան	70	264	243	507	1	1	1	3	42
Սահակ	74	237	193	430	1	2	1	1	35
Հաֆիզյան	46	160	131	291	1	1	0	0	0
Սավրա	109	323	306	629	1	2	1	1	35
Մարտիկ	81	309	277	586	1	1	1	1	32
Հին-ժամանակ	70	278	248	526	2	1	1	1	25
Երվանդ	46	193	144	337	1	1	0	0	0
Կղզի	41	146	125	251	1	1	1	1	12
Վառ	40	138	130	268	1	1	0	0	0
Բեռնիկ	28	110	90	200	1	0	0	0	0
Բեռնիկ	25	77	73	150	1	0	0	0	0
Երան	22	87	54	141	1	0	0	0	0
Գեղ	23	72	72	144	1	1	0	0	0
Խաչատրյան	23	65	52	117	1	0	1	1	15
Երան	14	49	44	93	1	0	0	0	0
Հեղինակ	21	61	46	107	1	0	0	0	0
Ճարտ	12	39	27	66	1	0	0	0	0
Բեռնիկ	12	42	38	80	1	0	0	0	0
Երան	14	33	28	61	1	0	0	0	0
Զեյն	9	38	34	72	0	0	0	0	0
Բեռնիկ	8	42	39	81	0	0	0	0	0
Փոխ. Գումար	1531	4874	4298	9172	23	19	10	16	439

* Մասնաճյուղի մարդաստիճանը պատշաճ է նշել.
 Խաչիկ Վ. Բաշման յոթն և ոգտն է նշել:

** Հաֆիզյանի մասին 97-ի տարեկան դեպքերի պատ-

ՀԱՐ. ՍԵՖԱՐԻՍ.

ՏԵՂԵԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Երգական	Ենթացումներ	Եկեղեցի	Բանակ	Առանձնացում	Մասնիկ	Աշխատանք
Հարսնացու	9	33	29	62	1	0	0	0	0
Հարսնացու	7	27	22	49	1	0	0	0	0
Հարսնացու	5	14	11	25	0	0	0	0	0
Աղանդակ	2	8	5	13	0	0	0	0	0
Գեղ	3	12	10	22	1	0	0	0	0
Ղարաբեկ	12	50	34	84	1	0	0	0	0
Գումար	1569	5018	4409	9427	27	19	10	16	439

Ե. ՈՒՐՄԻ.

Արմ. քաղաք	45	116	114	230	1	1	1	1	30
Ճեմարան	5	18	14	32	1	0	0	0	0
Կերտապատ	120	370	290	660	1	2	1	1	25
Գարաբեկ	20	70	60	130	0	0	0	0	0
Գարաբեկ	20	60	62	122	1	0	0	0	0
Բաղրև	40	116	104	220	1	0	0	0	0
Զեյն	6	17	16	33	0	0	0	0	0
Ղարաբեկ	19	58	48	106	0	0	0	0	0
Խաչատրյան	20	60	55	115	1	0	0	0	0
Նախնական	75	260	228	488	1	4	1	1	30
Երան	8	26	19	45	1	0	0	0	0
Սեփարդ	12	30	36	66	1	0	0	0	0
Ղարաբեկ	21	58	52	110	1	0	0	0	0
Գարաբեկ	8	19	23	42	0	0	0	0	0
Երև. աղան	40	124	126	250	1	*2	0	0	0
Հեղինակ	20	60	55	115	1	0	0	0	0
Բաղրև	35	106	104	210	1	1	0	0	0
Ռազմայ	105	325	315	640	1	1	1	1	20
Երև. քաղաք	25	70	67	137	1	0	0	0	0
Երև. քաղաք	10	26	32	58	1	0	0	0	0
Բեռնիկ	12	38	37	72	0	0	0	0	0
Խաչատրյան	2	6	5	11	0	0	0	0	0
Թաթևապետ	10	34	32	66	0	0	0	0	0
Սարգսյան	1	4	3	7	0	0	0	0	0
Հարսնացու	17	60	62	112	1	0	0	0	0
Հարսնացու	5	17	15	32	0	0	0	0	0
Զեյն	14	41	39	80	0	0	0	0	0
Հարսնացու	24	60	65	125	1	0	0	0	0
Գումար	730	2239	2075	4314	17	11	4	4	105

Զ. ԲԱՐԵՆԴՈՒՆ.

Բարսեղ	50	170	155	325	1	*2	0	0	0
Բեռնիկ	16	53	47	100	1	0	0	0	0
Գարաբեկ	25	78	67	145	0	0	0	0	0
Գեղ	35	100	92	192	1	0	0	0	0
Փոխ. գումար	123	401	361	762	3	2	0	0	0

ձառնով աշխատեցան մեծ մասամբ զիտից փախել. Տեղ-
 գու կարուս թաղով այժմ ձեռնարկում են նրան ֆալս-
 ֆալս և շատով իրենց ձեռք կր վերադառնան, երբ պաշ-
 արանքին զանեն:

* Քանանականներն իմեն Բարսեղյանում են:

* Մին ի՞նչ աղանի և միայն ցարդական ֆառանայ է:

ՀԱՐ: ԲԵՐԵՆԴՈՒԶԻ.

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Իգական	Զնայորմար	Եկեղեցի	Փամանայ	Օւսումն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Փոխանցումն.	123	401	361	762	3	2	0	0	0
Թամաթար	30	85	81	176	1	0	0	0	0
Նորաշէն	12	35	36	71	0	0	0	0	0
Սհաթլու	8	24	26	50	0	0	0	0	0
Սարգսուութ	20	68	62	130	1	0	0	0	0
Սարսան	5	18	16	34	0	0	0	0	0
Քիւքէ	5	16	12	28	0	0	0	0	0
Գումար	203	657	594	1251	5	2	0	0	0

Է. ՍՈՒԼԴՈՒԶ.

Նաղազէ	46	131	123	254	1	1	1	0	0
Զայեանէ	5	19	17	36	0	0	0	0	0
Կէօրնավայ	8	16	16	32	0	0	0	0	0
Քարվանսարայ	3	14	12	26	0	0	0	0	0
Թօփչավայ	6	26	20	46	0	0	0	0	0
Բախտանէ	9	27	24	51	0	0	0	0	0
Տիւշատ	6	19	18	37	0	0	0	0	0
Մէհմէդեան	30	88	78	166	1	0	0	0	0
Քիօն	7	22	21	43	1	0	0	0	0
Գումար	120	362	329	691	3	2	1	0	0

Ը. ՍՈՎՈՒՄ ԲՈՒԼԵԳ.

Սօվու ճրուլագ	12	34	22	56	1	0	0	0	0
Գարալըդ	30	96	82	178	1	1	0	0	0
Լաճ	4	13	14	27	0	0	0	0	0
Քեարլարդան	8	19	24	43	0	0	0	0	0
Գումար	54	162	142	304	2	1	0	0	0

Թ. ՄԻՆԵԴՈՒԼԱՐ.

Միանգուար	16	41	37	78	1	1	0	0	0
Սէօյթէփի	3	9	7	16	0	0	0	0	0
Գարա վերան	6	24	15	39	0	0	0	0	0
Թաղիարատ	27	68	87	155	1	0	0	0	0
Գարաջալ	1	5	3	8	0	0	0	0	0
Գումար	53	147	149	296	2	1	0	0	0

Ժ. ՄԱՐԵՂԱ.

Մարաղա քաղ.	178	479	359	838	1	1	1	1	45
Բեհրիվայ	5	16	9	25	1	0	0	0	0
Խօնամիր	8	17	16	33	0	0	0	0	0
Գումար	190	512	384	896	2	1	1	1	45

ԺԱ. ԳԵՐԵԴԵՂ.

Ա. ԴԻԶՄԱՐ.

Աղաղան	41	190	136	326	1	1	1	1	16
Իւրկիվին	51	169	142	311	1	1	0	0	0
Ղշաթի	29	99	75	174	1	1	0	0	0
Սարգս	44	134	127	261	1	1	1	0	0
Խանազեան	91	298	245	543	1	1	1	0	0
Ղուլուտի	31	95	96	191	1	0	0	0	0
Նորաշէն	41	128	114	242	1	1	0	0	0
Օղա	30	117	105	222	1	0	0	0	0
Գումար	358	1230	1040	2270	8	6	3	1	16

ՇԱՐ. ԴԱՐԱՊԱՊԻ.

Բ. ՄԷՀԵՓԵՐԸ

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Իգական	Զնայորմար	Եկեղեցի	Փամանայ	Օւսումն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Մզկէթ	23	68	67	135	1	0	0	0	0
Ողան	49	165	146	311	1	0	0	0	0
Քլարա	24	74	58	132	1	1	0	0	0
Պեարմ'նաւ	21	86	77	163	1	1	0	0	0
Նեփեշտ	24	79	60	139	1	0	0	0	0
Մեքիտի	12	31	35	66	1	0	0	0	0
Գումար	153	503	443	946	6	2	0	0	0

Գ. ՄՆՃՎԱՆ.

Սեհազ	13	53	40	93	1	0	0	0	0
Քարաղլուխ	23	92	84	176	1	1	0	0	0
Ըմրաղուլ	30	104	75	179	1	0	0	0	0
Վինա	24	74	60	134	1	0	0	0	0
Գումար	90	323	259	582	4	1	0	0	0

Դ. ՔԵՅՎԱՆ.

Սըզըն	118	393	280	673	1	1	0	0	0
Եսթան	29	103	77	180	1	0	0	0	0
Ըհմտան	10	47	38	85	1	0	0	0	0
Նորաշէն	16	59	45	104	1	0	0	0	0
Ըշաթի	12	42	39	81	1	0	0	0	0
Գուհէլլարա	33	96	84	180	1	0	0	0	0
Ղատու մաշէն	40	162	144	306	1	1	0	0	0
Բեքլին	40	114	98	212	1	0	0	0	0
Սեփրին	33	112	97	209	1	0	0	0	0
Գումար	331	1128	902	2030	9	2	0	0	0

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՎԻՃԱԿԱՅՈՅՑ

ՄԱՐԴԵԼԸՄԱՐԻ

ԱՏՐԴԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՅ.

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Գեղեցիկ	Տուն	Արական	Իգական	Զնայորմար	Եկեղեցի	Փամանայ	Օւսումն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Քուրթի	4	742	1890	1938	3828	5	7	7	23	580
Մախ	4	209	667	559	1226	4	4	2	1	30
Խոյ	8	308	989	847	1836	8	2	1	1	30
Սարխաւ	30	1569	5018	4409	9427	27	19	10	16	439
Ուրմի	28	739	2239	2075	4314	17	11	4	4	105
Քարանդուզ	11	203	657	594	1251	5	2	0	0	0
Սուրդուզ	9	120	362	320	691	2	2	1	0	0
Սօվու ճրուլագ	4	54	162	142	304	2	1	0	0	0
Միանդուար	5	53	147	149	296	2	1	0	0	0
Մարաղա	3	190	512	384	896	2	1	1	1	45
Խաղաւար	8	358	1230	1040	2270	8	7	3	1	16
Միլափար	6	153	503	443	946	6	2	0	0	0
Մեհմէդ	4	90	323	259	582	4	1	0	0	0
Քիլիս	9	331	1128	902	2030	9	2	0	0	0
Արդարիկ	1	31	120	100	220	1	1	1	0	0
Զանազան	—	50	140	135	275	0	0	0	0	0
Համաք. ամար	154	5200	16087	14503	50592	102	65	50	47	1245

* Եկեղեցին աւերակ:

Այսպէս ուրեմն հայերը Աւարպատականում բնակում են 134 տարբեր տեղերում ուրիշ միայն 8-ը քաղաք և 126-ը դիւղ տաւանց հաշուելու Սոմալի Բարանդուզ գետաձորների և այլ տեղերի մէջ տուն տուն գտնուածները: Բարաքներում ապրում են 1043 տուն 5198 բնակչով, միջին հաշուով մի բնականը բաղկացած է 5 անձից, մինչդեռ դիւղերում 6 ից: Ամէն տեղ արական սեռը իգականից աւելի է: Բացառութիւն է կազմում միայն Թալիքիդը ուր իգականներ 90 ու աւելի են: Գիւղերում ապրում են 4151 տուն հայեր 25194 բնակչով: որոց 13432 ր արական, իսկ 11762 ք իգական: ամբողջ Աւարպատականում արական սեռը աւելի է իգականից 1782 ու:

Աւարպատականում կան 63 քահանաներ, բիշ քացառութեամբ ողէտ: ամէն մի քահանան ունի միջին հաշուով 83 ծախ: Չորս վանքեր, որոց Գէրիքի Ս. Աստուածածինը աւերակ է դարձել, * Աւարպաղի ս. Գէորգը տաւանց միաբանի, Արտաղի ս. Թադէոս տաւառալը և Դարաշամի ս. Ստեփաննոսը անխնամ են մնացել: 102 եկեղեցիներ կան: քաջ Աւարպաղի 27 եկեղեցիներից 23 ք հայեր կարելի է եկեղեցի համարել:

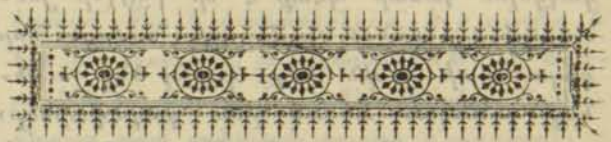
Ներկայ 1898 թ. ին Աւարպատականում եղել է 30 ուսումնարան որոց 4 ք տաւանց ուսուցչի, ուրեմն խոխաղիս 26 ուսումնարան 47 ուսուցչով, եթէ դուրս գանք Թալիքից 6 ուսումնարանները (2 աղաթոյ, 2 աղջկանց, 2 մանկական պարտէզ, կալ նոյնպէս 2 արհեստանոց աղջկանց կար ու ձեռն որ մենք ուսումնարան չենք հաշուել) իրենց 23 ուսուցիչներով և 580 աշակերտներով՝ կունենանք հետեւեալ թուերը: որ պերճախօս ապաքոյց են Աւարպատականի մասաւրական՝ վիճակի 231 տուն վրայ գալիս է 1 ուսումնարան, 7 տանից մի աշակերտ, կամ 42 անձից մին միայն ուսանող է: Իսկ Թալիքիդում միջին հաշուով մի ծախ մի ուսանող է տալիս:

Աւարպատականում կայ միայն մի միջնակարգ վարժարան: Թալիքից Արամեան ուսումնարանը, որ ունի մինչև 4 րդ դասարանը, և 4 երկդասեան ուսումնարան՝ մին Թալիքիդում, 3 ք Սալմաստում. Մնացեալ վարժարաններից շատ բշերը կանոնաւոր ծրագրով մեղտտեան են: այլ բնդհանրապէս հին եղանակով գրել կարդալ են սովորեցնում:

Մենք յառաջ բերինք միայն հաստատարնակ

* 1894 թ Յանիս ամսին Տաճկաստանից իրերը բարձրախոյ ձգեալ զինուորների հետ Դեբիկի վիտայ յարձակուեցան և յաջողեցան ևսիքը միայն յախճակել: Այնուհետև միաբանութիւնը ցրուեց. Սուլթան Սրապանի հրամանով վանիկ եկեղեցական գոյր Հաժրվանի եկեղեցուն պահ ցրուեցաւ:

հայ ժողովրդի թիւը, տաւանց գաղթականները հաշուելու: խորհելով թէ մօտ ժամանակից կարող են վերադառնալ իրենց հայրենիքը. քաջ նացանից շատերը կմնան երեւի և ապառ հողերի վրայ բնակութիւն կհաստատեն: ինչպէս որ այժմ Մարտալ գաւառում 70 տուն կանոնաւոր ապրում են: Սալմաստում անցեալ տարի կային 2500 գաղթականներ, նոյնպիսի և Ուրմիայ և Մադալ գետաձորներում. այդ բոլորը հաշուելով կունենանք 5000 անձ, որ աւելացնելով 30392 հաստատուն բնակիչների վերայ կունենանք 35392 Հայ Աւարպատականում՝ անխնամ մնացած. «Հունձը քաղումը են և մշակը սակաւ»:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՆՈՐ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿ, ՏՈՒՐԵՐ ԵՒ ԶԵՏԱԿԱՆ ՏՕՒ.

ԱՐԴԵՕ-Ք նոր դարադիւրի սկիզբը 1900 թուականի թէ 1901 թուականի յունուարի 1-ը պիտի համարուի՝ այս հարցը այժմ շատ է յեղիցիվում, որի նմանը նախկին ութուտասաներորդ դարու վերջն էլ զանազան աւարկութիւնների առիթ է տուել:

Ժիշգ պատասխանը միայն այս կարող է լինել, թէ քսաներորդ դարն սկսվում է 1901-ի յունուարի 1-ով:

Երբ որ քրիստոսական թուականութիւնը սահմանուեցաւ, այնուհետեւ ոչ ոք չէր տարակուսում, թէ «Տէրունական 1 տարի» է կոչուել յուլիանեան տոմարի այն տարին՝ իւր տարեմաից սկսած մինչև իւր կատարածը, որ կարգել էին իրեն նոր թուականութիւն կամ նոր տարեհաշուի առաջին տարի, և թէ ըստ այնմ յետ ծննդեան Բրիտանոսի առաջին դարը վերջացել է այն ժամանակի երբ որ «Տէրունական» 100 տարին բոլորուել էր, որով ուրեմն 101 տարուայ տարեդիւրի հետ ի միասին՝ սկսուել է նաեւ յ. ծ. Զ.-ի երկրորդ դարը Ապա ուրեմն